

Válasz Szilágyi István, J. Nagy László és Rostoványi Zsolt bírálatára

Mielőtt a bírálatokra érdemben válaszolnék, szeretném megköszönni bírálóimnak, Szilágyi István, J. Nagy László és Rostoványi Zsolt professzor uraknak, hogy dolgozatomat elolvasták, értékelték és kritikai észrevételeket fogalmaztak meg. További munkámban ezeket a szempontokat mindenképpen szem előtt fogom tartani, megjegyzéseiket be fogom építeni.

Az államiság modelljei a Közel-Keleten – a vahnábita királyságtól az iszlám köztársaságig című értekezésem multidiszciplináris területen, a politikatudomány, a történelemtudomány, a nemzetközi kapcsolatok elmélete, a nemzetközi jog, a biztonságpolitika, valamint a társadalom- és bölcsészettudományok eszközeinek, módszertanainak alkalmazásával készült. Mint ilyen, természetes, hogy a felsorolt tudományok, tudományágak igényt tartanak saját szempontjaik és módszertanuk érvényesülésére, ugyanakkor az is valószínű, hogy mind egyszerre nem tudnak azonos mértékben megjeleníteni. Bírálóim előtt is ismert, hogy a hozzám talán legközelebb álló nemzetközi kapcsolatok területén a jelenkor idősíkjában futó események, jelenségek vizsgálatakor mindezen tudományterületekre támaszkodva végezzük kutatásainkat. Ily módon, különösen az Európán kívüli világban, így a Közel-Keleten is, az európaiaktól eltérő, sokak által „megkésettnek” nevezett fejlődés vizsgálatában a kutatási témák és módszertani megközelítések „összeturorlódhatnak”. Miközben az egyes rétegek azonosítására törekszünk, meg kell küzdenünk a többféle idősíkok összefonódásával is. Ebben a vizsgálatban tagadhatatlanul előnyt jelent, hogy nem köt egy-egy tudományterület és annak szabályai, ugyanakkor hátrányt is jelent, hogy az egyes tudományterületek képviselői jogosan kérnek számon az így felmerülő hiányzó módszertani megközelítéseket.

Bírálóim bírálatukban jogosan vetették fel az ebből adódó további kérdéseket és tettek kritikai megjegyzéseket, melyeket tisztelettel elfogadok. Természetesnek tartom, hogy a politikatudós Szilágyi István bírálatában a politikatudományi, a történész J. Nagy László bírálatában a történelemtudományi, míg a nemzetközi kapcsolatokat művelő Rostoványi Zsolt értékelésében a nemzetközi kapcsolatok stúdiumának szempontjai, az azok alapján megfogalmazható kritikai észrevételek dominálnak. A jelenkor eseményeinek, különösen a közel-keleti államok modelljeinek, viselkedésének vizsgálatakor azonban egyetlen tudományterület alapján nem lehetséges az elemzés, a különböző tudományterületek által együttesen nyújtott kép visz közelebb az értelmezéshez. A nemzetközi kapcsolatok multidiszciplináris módszertana, megközelítései éppen ezt az elemzési lehetőséget ajánlják. Ugyanakkor önmagában a multidiszciplináris jelleg, a sokféle hivatkozás és kapcsolódási

pont nem mentesíti, és nem oldozza fel az értekezés készítőjét, sőt, inkább több felelősséget ró rá.

Értekezésemben nemcsak azért döntöttem a multidiszciplináris megközelítés mellett, mert maga a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása minél több oldalról, minél komplexebb megközelítést tesz szükségessé. Döntésemnek az is az oka volt, hogy a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása során az évtizedek múlásával egyre biztosabbá vált a meggyőződésem, hogy egy-egy politikai-biztonságpolitikai folyamat leírásához, értelmezéséhez és elemzéséhez, a lehetséges foratókönyvek és következmények megfogalmazásához nemcsak a realista iskola, hanem a liberális és a konstruktivista iskolák is sokat tesznek hozzá. Amikor a közel-keleti államok modelljeit, azok létrejöttét, egymáshoz, vagy éppen a külső szereplőkhöz való viszonyulását vizsgáljuk, a realista iskola elméletei és vizsgált tényezői mellett az intézményi felépítményeket, a társadalmi tényezőket és az identitás elemeit is vizsgáljuk. Eredetileg bölcsészként és a Közel-Kelet kutatójaként ez utóbbi megközelítés különösen közel áll hozzám.

Bírálóim bírálatukban kiemelik, hogy a közel-keleti államiság problematikájának, az állammodellek vizsgálatának gyakorlati relevanciái is vannak. Ugyanakkor, mint Rostoványi Zsolt külön megjegyzi, „a kérdés elméleti jelentősége is nagy, hiszen egyfelől az állam egy olyan ... intézmény, amely nem helyi gyökerezettségű.” Bassam Tibi idézi, aki szerint az állam egy olyan „transzplantátum, mely a Nyugatról lett importálva, „szorosabb-lazább összefüggésben a közvetlen, illetve a közvetett kolonizáció folyamatával.” De idézhetjük Bertrand Badie-t is, aki ugyanezt a jelenséget egyenesen „importált államnak” nevezi, amikor az európai típusú államiság megjelenését vizsgálja azonos című művében. Badie vizsgálata nem csak a Közel-Keletre irányul, hanem sokkal tágabban, az Európán kívüli világ más térségeiben is elemzi az európai területi állam megjelenésének és működésének körülményeit. Szintén ennek a kérdésnek egy másik aspektusát kutattuk a 2019-ben lezárult, az Európai Unió Horizont 2020 által támogatott kutatásában, ahol a külső szereplők által „penetrated region”-nek neveztük a Közel-Keletet.

A bírálatok egyike sem kérdőjelezi meg sem a témaválasztást, sem a vizsgálati keretet, amelynek alapját a montevideo-i szerződésben foglaltak szerinti állam ismérvei nyújtják. A bírálók megjegyzései általában az értekezés egyes hibáira, pontatlanságaira, vagy éppen eredményeire mutatnak rá.

Bírálatában Szilágyi István megjegyzi, hogy az értekezés *Államközi kapcsolatok a Közel-Keleten: szövetségek és ellentétek* című fejezete műfajilag közelebb áll egy külpolitikai elemzéshez, mintsem egy tudományos dolgozathoz. A megjegyzést köszönettel elfogadom, de talán azt tenném hozzá, hogy az eredetileg felvetett vizsgálati keretben az állam egyik ismérve a nemzetközi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának képessége, így valóban, a gyakorlatban felmerülő állammodellek ismertetése után ennek az ismérvnek az

ismertetése került sorra. Az értekezésben elemzett esettanulmányok éppen ennek a kapcsolattartásnak különböző, meglehetősen bonyolult példáit, mintáit kívánták elemezni.

Mint ezek is bizonyítják, a kapcsolattartás pedig gyakran pozitív vagy negatív töltetű, különösen a meglehetősen konfliktusos közel-keleti térségben. Éppen ezért, politikatudományi szempontból a neutrális, „távolságtartó” kapcsolattartásnak is komoly szerepe van a közel-keleti államok kapcsolattartási képességében. Maga a neutrális jelleg csak komoly erőfeszítések árán tartható fenn, és gyakran párosul a közvetítő szereppel, mely gyakran az állam önképében is megjelenik.

A 21. században a korábban is meglehetősen törékeny sokszereplős hatalmi egyensúly felborult, a rendeződés – egyre gyorsuló formában – máig is tart. Így azután a közelmúlt és a jelen elemzése valóban inkább a külpolitikai elemzés eszközeivel, mintsem a történelemtudományával történt és történik. Értekezésem esetében nyilván közrejátszik az a tény is, hogy az elmúlt évtizedekben a külpolitikai elemzés – a tudományos elmélyedés mellett – napi feladatom és kötelességem volt.

Amint Szilágyi István is kiemeli, ezek az elemzések további tudományos vizsgálódáshoz vezethetnek a jövőben, pl. az általam is felvetett „irakiság” és a szíriaiság”, a nemzeti identitások újradefiniálásának és megerősödésének lehetősége további kutatási kérdés lehet.

J. Nagy László bírálatában a vizsgált térség pontos kijelölését, definiálását hiányolja. Teljesen egyetértek vele, és sajnálom, hogy a nagy igyekezetben ilyen hiba csúszott be. Annál is inkább, mert minden Közel-Keletről szóló kurzusomat, előadásomat a térség meghatározásával, a lehetséges régiók kijelölésével szoktam kezdeni. Diákjaimat is mindig arra ösztönzöm, hogy az egyik első megállapításuk, ha valamely közel-keleti témához nyúlnak, a térség definiálása legyen.

J. Nagy László jogosan jegyzi meg azt is, hogy az iszlám reformmozgalom fontosabb képviselőit és eseményeit nem mutattam be bővebben. Valóban lehetett volna több figyelmet szentelni nekik, azonban az értekezés készítésekor úgy tűnt, ez messze elvinné az értekezés menetét egy más irányba, miközben igyekeztem magam tartani az eredetileg megállapított vizsgálati kerethez. Annál is inkább, mert itt gyakorlatilag évszázadokra visszanyúlóan – akár az ókori görög hagyomány bekerüléséig – lehetett volna bővíteni a kört. Maróth Miklós munkássága ezen a téren, illetve újabban Tüske László és Jany János munkái éppen ebben a vonatkozásban nyitottak újabb fejezeteket a magyar nyelvű szakirodalomban. Tulajdonképpen ugyanez vonatkoztatható a kemalizmus térségbeli hatásainak kifejtésére is. J. Nagy László munkái éppen ezekben a kérdésekben (is) útmutatóul szolgálhatnak.

Egyetértek J. Nagy Lászlóval abban is, hogy Egyiptomban Mohamed Ali autonóm modernizációs kísérletének elemzése is kaphatott volna a jelenleginél nagyobb teret. Egy közös kutatás során volt alkalmam Gazdik Gyulával végigjárni a legfontosabb helyszíneket és elemzéseit erről a korról meghallgatni. Tunézia azonban valóban nem szerepel az országtanulmányok között, bár éppen a modernizációs kísérletek sorában jelentős szerepe volt.

J. Nagy László – ezzel kapcsolatban is – felteszi a kérdést, hogy milyen kritériumok alapján történt a modellként bemutatott és elemzett államok kiválasztása. Tekintettel arra, hogy az immár kijelölt térségben 25 állam – beleértve a palesztinokat is – található, döntenem kellett. (A palesztinok államiságának kérdése a Közel-Kelet egyik legmeghatározóbb problémája: miközben a nemzetközi közösség az arab-izraeli békefolyamatban megállapítottak szerint tényként fogadja el a két-államos megoldást, a palesztin állam máig nem jött létre, sőt, a Donald Trump vezette amerikai adminisztráció egyenesen levette a kérdést a napirendről.)

A mélyebb vizsgálódások során nyilvánvalóvá vált, hogy ahány állam, annyi különböző megoldás, ha tetszik modell található. A bírálóval egyetértve, különösen történelmi távlatban lehetett volna csoportokat felvázolni, azonban különösen az arab tavasz eseményei mutatták meg azt, hogy az államhatárok meghúzása, az államok területiségének a bevezetése az elmúlt nagyjából száz év alatt minden országban saját és sajátos fejlődési utakat és modelleket eredményezett.

Egyiptom vonatkozásában, az egyiptomi identitás különböző elemeinek relatív súlya és a közvéleményben elfoglalt helye valóban változik és változhat. Azonban egyiptomi diplomaták és társadalomtudósok szerint mindezek a felsorolt elemek – egyiptomiség, arabság, iszlám, afrikaiság, és bizonyos időszakban az említett euro-mediterrán karakter is – egyszerre jelen vannak az egyiptomi állam és társadalom identitásában. Köszönöm a történelmi példát a bírálónak, amivel segített egy adott elemzési időszakban ezen viszonyok egymáshoz való súlyát megvilágítani. Szintén köszönöm a kiigazításokat, melyek térben és időben újabb szempontokat emelnek be az elemzésbe. Köszönöm azt a javaslatát is, hogy érdemes lenne két, erősen törzsi társadalmi háttérrel rendelkező országot – Líbiát és Szaúd-Arábiát – összehasonlítani. Megfontolom, és ez egy újabb kutatás tárgya lehet majd.

Miközben egyetértek J. Nagy László az Iszlám Állammal kapcsolatos megjegyzéseinek nagy részével, szeretném fenntartani azt az állításomat, hogy bizonyos szempontból az Iszlám Állam illeszkedik az iszlám államiság fejlődése során megjelent modellek sorába – legalábbis saját önképében, illetve a szerte a világban sokak által róla kialakított képben. A kalifátus kikiáltása, mely a mai körülmények között nyilván pre-modern lépésként értelmezhető, a muszlim közösségek egy részében igen komoly visszhangra talált, legalább a kezdetekben. A bíráló által említett „nagy játszma” való hivatkozás fontos és releváns, én mégis úgy gondolom, hogy itt egy egyszerre pre-modern és poszt-modern jelzőkkel leírható jelenségről van szó, melynek egyik döntő eleme a helyi frusztráció és az arra adott válasz. Természetesen nem vitatom a térségben a külső hatalmi beavatkozás jelentőségét. Mindezek részleteiről bővebben *Az Iszlám Állam kalifátusa* című könyvünkben (Arany Anett és Szalai Mátéval) hosszasan szóltunk.

A szakirodalom rendezésével, formai és időnként tartalmi kritikájával kapcsolatban egyet kell, hogy értsek a bírálóval abban, hogy másként rendezve, és egy részletesebb szakirodalmi összefoglalónak helye lehetett volna. A jövőben igyekszem erre nagyobb figyelmet fordítani.

Rostoványi Zsolt bírálata kritikai megjegyzései – illetve egyetértése – áll legközelebb az értekezés eredeti céljaihoz, és talán „műfajához” is. Az állam-nemzetállam kérdés, a következtetések és a megfogalmazott kritikai megjegyzések mintha korábbi beszélgetések, tudományos álláspontok ismertetései lennének. A felvetett észrevételek, különösen az „arab tavasz” vonatkozásában mind arra utalnak, hogy maga a fogalom is túl lett értékelve az eseménysor kezdetén, de immár néhány év távlatából egy kicsit másként jelennek meg. Egyetértek azzal a megjegyzéssel, hogy az arabság, az iszlám és a területi államhoz fűződő identitás leegyszerűsítése és általánosítása önmagában így nem teljesen helytálló, és célszerűbb lett volna az állam, a közösség és az egyén identitásait jobban szétválasztani. Az állam identitása szempontjából azonban szeretném fenntartani az arabság-izlám-területi államhoz fűződő identitás hármasságát – természetesen Iránt kivéve. Vizsgálataim egyik eredményeként éppen arra a következtetésre jutottam, hogy az „arab tavasz” az előtérbe helyezte és megmutatta ezen identitáselemek tartalmának a változását. Egyetértek azzal, hogy ezt nem az „arab tavaszos” események váltották ki, azonban éppen azzal, hogy egy sok országban visszhangra talált jelenkori folyamatsorban előtérbe került, megmutatta az előző évtizedek, sőt, évszázad fejlődési irányait.

Egyetértek Rostoványi Zsolttal abban is, hogy a társadalom/társadalmak, illetve az egyén identitása ennél sokkal összetettebb, és ebben különösen nagy szerepet játszik egyes országokban (Libia, Jemen, de máshol is) a törzsiség, melyet sem az iszlám, sem a modern kor külső és belső folyamatai nem tudtak „széttörni” véglegesen. A Közel-Kelet további fejlődésének egyik nagy társadalmi kérdése az lesz, hogy vajon az urbanizáció képes lesz-e erre. A Földközi-tenger partvidékének történelmi kereskedővárosai mutatnak ilyen mintákat, de kérdés, hogy ez vajon általánossá tud-e válni.

Egyetértek Rostoványi Zsolttal és szeretném megjegyezni, hogy éppen a kutatások eredményeként mára szerencsésebbnek tartanám magam is elkerülni a „nemzetállam” fogalmat, és inkább a „területi állam” kifejezést használni. Az általa említett bizonytalanság ennek a kutatási folyamatnak a kérdőjeleit mutatják. Ez természetesen nem jelenti azt, amit Rostoványi Zsolt is említ, hogy ne lennének a közel-keleti térségben is olyan államok, melyekre a „nemzetállam” kifejezés vonatkoztatható lenne. A szakirodalom általában Egyiptomot, Iránt és Törökországot említi ebben a vonatkozásban, de – különösen az utóbbi két évben – Izrael, vagy legalábbis az „Izrael zsidó állam” megállapítás okán, ide sorolható. Ugyanakkor, amint a bíráló megjegyzi, a térségben voltak olyan országok, ahol tudatos nemzetépítés zajlott (Irak). Bár a nemzetépítés – éppen Irakban, illetve Afganisztánban „elhasznált” fogalmát és politikai programját mára sokan megkérdőjelezték, nemzetépítés, vagy újabb területi állam-alapú közösségteremtés ma is zajlik a térségben: itt említhetjük a szaúdi-katari válság következtében a 2016 óta a szemünk előtt kibontakozó katari identitást.

A társadalmi identitáselemek között a törzsiség mellett fontosnak tartanék olyan más, alapvetően az életmóddal összefüggő elemeket is megemlíteni, mint a Földközi-tenger partvidékének kozmopolita kereskedővárosainak identitása, melyre már utaltam, vagy a nagy folyamvölgyekben kialakult kultúrák múltba vesző, vagy jelenleg is élő hagyományai.

A líbiai fegyveres belpolitikai konfliktus kitörésekor minden elemzés beszélt a törzsiségről Líbiában. Ugyanakkor háttérbe szorult az a tény, hogy az évszázados múlttal rendelkező tengerparti városok lakosságának jelentős része – az utóbbi évtizedekben betelepítettek kivételével – magát városlakónak tartja, akinek nincs törzsi kötődése. Hasonlóképpen az évezredek óta letelepedett földművelő életmódot folytató folyamvölgyi lakosság körében a törzsiség sok helyen megkopott, sőt, eltűnt, miközben az ugyanabban a területi államban máshol élő csoportok között a törzsiségnek ma is van, lehet relevanciája.

Rostoványi Zsolt felteszi a kérdést, hogy vajon csak a politikai vezetések definiálják magukat nemzetállamként, vagy a társadalmak is. Erre a kérdésre azonban – saját felmérésem nem lévén – igen nehéz válaszolni. Azonban általában elmondható, hogy az identitás, mint a fentiekből is látszik, összetett fogalom, számtalan fontosabb-kevésbé fontos elemből állhat, melyek relatív fontossága változhat időben és esetek függvényében is. Ezzel a kérdéssel Egyiptom kapcsán foglalkoztam leginkább és ezt a példát emeli ki a bíráló is.

Rostoványi Zsolt több megjegyzést is tesz a dolgozatban vizsgált kérdések, esettanulmányok kapcsán, melyek az elmúlt két évben történtek megvilágításában egyes megállapításokat helytelennek, vagy nem teljesen helytállónak tüntetnek fel. Egy jelenkorra irányuló vizsgálatnak más az időfogalma, mint egy történeti kutatásé, más keretekkel és tartalommal bír. Ennek a tartalmi és módszertani vonatkozásairól bírálóim szóltak, és fentebb igyekeztem ezekre a megjegyzésekre válaszolni. Miközben teljes mértékben egyetértek Rostoványi Zsolt mai helyzetre vonatkozó megjegyzéseivel, meg kell említenem, hogy a kutatást immár több mint két éve lezártam, az értekezést két éve beadtam, azaz az azóta történtek, melyek a bírálatban is megfogalmazódnak, hiába változtattak álláspontom bizonyos részletein, azok már nem kerülhettek be az elbírált értekezésbe. Ugyanakkor, megköszönve Rostoványi Zsolt igen tüzetes vizsgálatát, mely során tételesen felsorolja az elírásokat, pontatlan átírásokat, szeretném jelezni, hogy az elektronikusan elérhetővé tett szövegben ezek a hibák ki lettek javítva. Egy részüket a szerkesztő, illetve jómagam vettük észre, de volt egy néhány, melyet az utolsó pillanatban, éppen a bírálat alapján javítottam ki. Ugyanez vonatkozik a bírálóim által említett gondolati ismétlésekre is.

Végezetül, ismét szeretném megköszönni bírálóimnak, Szilágyi István, J. Nagy László és Rostoványi Zsolt professzor uraknak a nagyon alapos bírálatokat, melyekből sokat tanultam és melyek hozzájárultak ahhoz, hogy elmélyítsék a multidiszciplináris megközelítésben segítségül hívott egyes területek látásmódját, megközelítéseit és eszközkészletét. Leginkább mégis azt szeretném nekik megköszönni, hogy munkámat méltónak ítélték arra, hogy vitára bocsássák és a fokozat megítélését javasolják.

Budapest, 2020. február 26.

Nagyné Rózsa Erzsébet